

УКРАЇНЬСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА
СПІЛКА З ПРАВ ЛЮДИНИ

Canada

ПРАВО

на доступ до суду

НЕДІЄЗДАТНИХ
ОСІБ

УКРАЇНЬСЬКА ГЕЛЬСІНЬСЬКА
СПІЛКА З ПРАВ ЛЮДИНИ

Canada

Д.І. МАЗУРОК

ПРАВО

на доступ до суду

НЕДІЄЗДАТНИХ ОСІБ

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ АДВОКАТІВ

Київ — 2016

УДК 341.231.14+347.155

ББК 67.412.1(4УКР)

М139

Підготовка та публікація методичних рекомендацій здійснена за підтримки Міністерства міжнародних справ Канади в рамках проекту «Права людини понад усе», який впроваджується Українською Гельсінською спілкою з прав людини, з використанням інформації, наданої Центром стратегічних справ УГСПЛ. Погляди та інтерпретації, представлені у цій публікації, не обов'язково відображають погляди Міністерства міжнародних справ чи Уряду Канади.

М139 Мазурок Д.І.

Право на доступ до суду недеїздатних осіб: Методичні рекомендації для адвокатів / Д.І. Мазурок; Українська Гельсінська спілка з прав людини. — К., 2016. — 28 с.

У виданні проаналізовані проблемні питання, які виникають у справах про позбавлення цивільної дієздатності: усунення особи від участі у власній справі про позбавлення цивільної дієздатності; безпідставне усунення особи від участі у судовому засіданні; користування правовою допомогою та участь у справі через представника. Визначені найбільш характерні порушення прав людини під час процедури поновлення цивільної дієздатності. Надані практичні рекомендації адвокатам, як допомогти клієнтам у таких випадках.

УДК 341.232.7+343.

ББК 66.061.461

© Д.І. Мазурок, 2016

© Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2016

ЗМІСТ

I.	Визнання особи недієздатною	3
	Огляд питання	3
	Право на особисту участь або участь через представника	7
	Оцінка здатності особи приймати участь у справі	10
	Право на допомогу адвоката	13
II.	Поновлення цивільної дієздатності	15
	Огляд питання	15
	Звернення до суду за поновленням дієздатності	17
	Доступ до альтернативного психіатричного огляду	21
	Отримання допомоги адвоката	25

I. **ВИЗНАННЯ ОСОБИ НЕДІЄЗДАТНОЮ**

Огляд питання

Дієздатність для людини вкрай важлива. Дієздатна особа не просто є повноцінним членом суспільства. Вона сама розпоряджається власним життям, а головне — може захищати себе за допомогою закону. Дієздатний може укласти угоду з адвокатом, самостійно представляти себе в суді, подавати скарги до державних органів, і загалом, відстоювати свої права та інтереси.

За визначенням Цивільного кодексу України, дієздатною є особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними¹. Формально це означає можливість своїми діями набувати для себе цивільні права і самостійно їх здійснювати, створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання².

Однак за заявою члена сім'ї, близького родича, органу опіки та піклування або психіатричного закладу, особа може бути визнана недієздатною³. Від них вимагається викласти обставини, що свідчать про хронічний, стійкий психічний розлад, внаслідок чого особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними⁴. Все інше зробить суд.

Для встановлення психічного стану особи обов'язково проведення судово-психіатричної експертизи⁵ і призначатися вона має тільки за наявності достатніх даних про психічний розлад⁶. Пленум Верховного Суду України⁷ рекомендує судам ставити на вирішення експертів наступні питання:

1. Чи хворіє даний громадянин на психічну хворобу?
2. Чи розуміє він значення своїх дій та чи може керувати ними?

¹ ч. 1 ст. 30 ЦПК

² ч. 2 ст. 30 ЦПК

³ ч. 3 ст. 237 ЦПК

⁴ ч. 3 ст. 238 ЦПК

⁵ п. 2 ч. 1 ст. 145 ЦПК

⁶ ч. 1 ст. 239 ЦПК

⁷ п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» № 3 від 28.3.72 р.

Умовами для позбавлення цивільної дієздатності є:

1. Наявність хронічного, стійкого психічного розладу.
2. Не здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними⁸.

Розгляд справи відбувається за участю заявника та представника органу опіки та піклування⁹. Участь самої особи за законом не є обов'язковою. Як вказує Пленум Верховного Суду України¹⁰, громадянин, щодо якого розглядається справа, викликається в судові засідання, якщо це можливо за станом його здоров'я.

Визнавши людину недієздатною, суд встановлює над нею опіку і за поданням органу опіки та піклування призначає опікуна. З цього моменту особа не має права вчиняти будь-якого правочину¹¹, не може самостійно звернутися до суду¹², всі її дії контролюються опікуном. Втративши дієздатність, людина «потрапляє у тінь» опікуна та стає повністю залежною від його волі. Позбавлення дієздатності часто призводить до втрати майна і найдорожчого — свободи.

Процедура позбавлення дієздатності в українському законодавстві не повною мірою відповідає вимогам Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі — Конвенція). Типові проблеми можна описати так:

- суд проводить розгляд без участі особи, не з'ясовуючи її здатність брати участь у справі;
- особа не має доступу до адвоката.

Адвокат рідко має нагоду вступити у справу на стадії позбавлення клієнта дієздатності. Майже завжди це питання вирішується без клієнта, і дізнатися про судові рішення він може навіть через кілька років.

Показовим прикладом порушень прав людини, які стають можливими через недоліки законодавства і зловживання опікунами своїми правами, є справа пані Х., яка звернулася до допомоги до громадської приймальні УГСПЛ. Так, в грудні 2013 року за участю органу опіки та піклування суд розглянув заяву громадянок М. та О. про визнання їх матері недієздатною. Суд

⁸ ч. 1 ст. 39 ЦК

⁹ ч. 1 ст. 240 ЦПК

¹⁰ абз. 2 п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» № 3 від 28.3.72 р.

¹¹ ст. 41 ЦК

¹² п. 2 ч. 3 ст. 121, п. 1 ч. 1 ст. 207 ЦПК

вказав, що, відповідно до акту судово-психіатричної експертизи, пані Х. страждає психічним захворюванням у вигляді хронічного маячного розладу і за своїм психічним станом не здатна усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Фактично — це вся мотивувальна частина рішення про визнання пані Х. недієздатною.

Як бачите, ані експерт, ані суд взагалі не досліджували, чи дозволяє психічний стан пані Х. приймати участь у розгляді справи. Її не було викликано на жодне судове засідання. Самі заявниці в суд теж не з'явилися.

Не може не здивувати швидкість розгляду справи: п'ять сторінок заяви про визнання недієздатною доповідались суддею 6 секунд; чотири сторінки акту судово-психіатричної експертизи — 36 секунд; оголошення і дослідження інших письмових доказів тривало 17 секунд. Загалом, суд визнав людину недієздатною всього за 4 хвилини 15 секунд.

Чотири місяці потому орган опіки та піклування звернувся до суду із заявою про встановлення опіки над недієздатною пані Х. Суд вказав, що громадянки М. та О. просять орган опіки та піклування надати згоду на призначення опікунами своєї матері. З'ясувавши стан їх здоров'я, наявність працевлаштування та житлові умови, суд встановив опіку над пані Х. та призначив опікунами її доньок.

Пані Х. була повністю усунута від участі у цих судових справах. Вона дізналась про свою недієздатність та призначених опікунів тільки через два роки. Внаслідок конфлікту із доньками пані Х. не могла жити у власній квартирі, її позбавили засобів для існування, іноді били. Тривалий час вона була змушена жити у свого брата та за його рахунок.

Така проблема в Україні добре відома. На цей час уряд вже програв в ЄСПЛ справи *«Наталія Михайленко проти України»*¹³ та *«Акопян проти України»*¹⁴. Питання доступу до суду недієздатних осіб також розглядалось Конституційним Судом України¹⁵. У конституційному поданні Уповноважений Верховної Ради України з прав людини вказував, що положення частини першої статті 39, частини першої статті 207, частини першої статті 240, частини четвертої статті 241 ЦПК не відповідають Конституції України. На їх підставі можливе прийняття судом рішення про визнання фізичної особи недієздатною, заснованого лише на висновку судово-психіатричної експертизи, без надання цій особі, навіть якщо її участь у судовому засіданні не несе загрози її здоров'ю чи здоров'ю інших осіб, можливості висловити свою позицію особисто або через обраного представника. Також, у разі наявності

¹³ Nataliya Mikhaylenko v. Ukraine, no. 49069/11, 30 May 2013

¹⁴ Akopyan v. Ukraine, no. 12317/06, 5 June 2014

¹⁵ Ухвала Конституційного Суду України від 21 травня 2014 року у справі № 2-52/2014

висновку судово-психіатричної експертизи про нездатність фізичної особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, суд може не викликати таку особу в судове засідання, тобто не повідомити її про розгляд справи щодо визнання її недієздатною.

Вказані положення ЦПК не передбачають права фізичної особи, визнаної судом недієздатною, оскаржити судові рішення про визнання її недієздатною у випадку, коли суд першої інстанції не повідомив її про розгляд справи і, таким чином, не надав їй можливості особисто або через обраного нею представника висловити свою власну позицію по суті.

Крім того, відсутня законодавчо закріплена вимога обов'язкового періодичного перегляду судового рішення про визнання фізичної особи недієздатною або обов'язкового зазначення строку дії такого рішення. А положення частини першої статті 42, частини четвертої статті 241 ЦПК унеможливають звернення недієздатної особи безпосередньо до суду із заявою про поновлення її дієздатності, що суперечить статті 55 Конституції України.

Однак Конституційний Суд України усунувся від розгляду важливої проблеми та вказав, що ці питання йому не підвідомчі. Суд відмовив у відкритті конституційного провадження, а пані Х. та інші жертви зловживань у сфері психіатрії так і залишились без можливості захистити себе самостійно.

В Росії події розгортались іншим чином. Через рік після програшу в ЄСПЛ справи *«Штукатуров проти Росії»* Конституційний Суд Російської Федерації визнав неконституційними положення законодавства, які:

- дозволяють суду приймати рішення про визнання громадянина недієздатним на підставі одного лише висновку судово-психіатричної експертизи, без надання громадянину можливості викласти суду свою позицію особисто або через обраних ним самим представника, якщо присутність громадянина в судовому засіданні не створює небезпеки для його життя, здоров'я або для життя чи здоров'я оточення;
- дозволяють примусову госпіталізацію недієздатного на прохання законного представника без судового рішення;
- не дозволяють громадянину, визнаному судом недієздатним, оскаржувати рішення суду.

Право на особисту участь або участь через представника

Типовим порушенням прав людини в Україні є усунення особи від участі у власній справі про позбавлення цивільної дієздатності. Однак на думку ЄСПЛ, особі має бути наданий доступ до суду і можливість бути вислуханим особисто або, за необхідності, через юридичного представника.

Статтю 240 ЦПК передбачено, що справу про визнання фізичної особи недієздатною суд розглядає за участю заявника та представника органу опіки та піклування. Однак питання про виклик фізичної особи, щодо якої розглядається справа, вирішується судом в кожному випадку з урахуванням стану її здоров'я. Пленум Верховного Суду України¹⁶ також вказує, що громадянин має викликатися, якщо це можливо за станом його здоров'я. Однак суди формально ставляться до цього питання і не викликають особу у судові засідання без жодного обґрунтування.

ЩОБ ДОПОМОГТИ КЛІЄНТУ прийняти участь у розгляді власної справи, адвокату необхідно:

1. Завчасно подати клопотання до суду, в якому просити викликати клієнта у судові засідання.
2. За можливості прийти у судові засідання разом із клієнтом.
3. На початку судового засідання усно клопотати про допуск клієнта до участі у справі.

Якщо розгляд справи відбувся без клієнта, на це порушення слід вказати в апеляційній та касаційній скаргах. Якщо всі судові інстанції проігнорують право клієнта на справедливий суд, адвокат зможе подати заяву до ЄСПЛ про порушення статті 6 Конвенції.

¹⁶ абз. 2 п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» № 3 від 28.3.72 р.

ЩОБ ПЕРЕКОНАТИ СУД забезпечити участь клієнта у розгляді його справи, адвокат може використати наступні аргументи:

По-перше, у справі *«Штукатуров проти Росії»*¹⁷ ЄСПЛ зазначив, що раніше вже розглядалися справи за скаргами «психічнохворих». Тоді провадження в національних судах торкалося питання взяття під варту, і тому ці справи аналізувались в контексті статті 5 Конвенцій. Проте, «процесуальні» гарантії, передбачені статтею 5 §§ 1, 4, в цілому схожі з гарантіями, передбаченими статтею 6 § 1 Конвенції. Отже, вирішуючи питання про те, чи був «справедливим» судовий розгляд про визнання особи недієздатною необхідно застосовувати, з необхідними змінами, прецедентну практику за статтею 5 § 1 «е» Конвенції.

По-друге, розглядаючи справи стосовно примусової госпіталізації (наприклад, *«Винтерверп проти Нідерландів»*¹⁸), ЄСПЛ підтвердив, що психічнохворим має бути наданий доступ до суду і можливість бути вислуханим особисто або, за необхідності, через юридичного представника. Без цього особа буде позбавлена «основних процесуальних гарантій, застосованих в справах, пов'язаних з позбавленням волі». Психічне захворювання може бути причиною обмеження або зміни способу здійснення такого права, але воно не може служити виправданням порушення самої суті цього права. Крім того, стаття 5 § 4 Конвенції не вимагає, щоб особи, поміщені під нагляд лікарів на підставі «психічного розладу», самі виявляли ініціативу щодо отримання юридичного представництва перед тим, як звертатися до суду.

По-третє, посилаючись на справу *«Штукатуров проти Росії»*¹⁹, необхідно вказати, що результат судового розгляду є дуже важливим для клієнта, оскільки вирішується питання про його особисту самостійність майже в усіх сферах життя, у тому числі про можливе обмеження його свободи у разі госпіталізації. Клієнт відіграє подвійну роль в судовому розгляді: він є заінтересованою особою і в той же час основним об'єктом судового дослідження. Отже, його участь є необхідною не лише для того, щоб дати йому

¹⁷ Shtukaturov v. Russia, no. 44009/05, § 66, 27 March 2008

¹⁸ Winterwerp v Netherlands, no. 6301/73, § 60, 24 October 1979

¹⁹ Shtukaturov v. Russia, no. 44009/05, §§ 72, 74, 27 March 2008

можливість представити свою позицію у справі, але і для того, щоб дозволити судді скласти власну думку про психічний стан клієнта.

В-четверте, у судовому засіданні приймають участь представник психіатричної лікарні, органу опіки та піклування або прокурор. Вони є процесуальними опонентами клієнта і відстоюють власну позицію. Частіше за все вони пасивні в ході судового засідання, яке зазвичай проходить дуже швидко. Все це в сукупності не забезпечує справжньої змагальності судового розгляду. Якщо така ситуація мала місце, на це слід вказати в апеляційній та касаційній скаргах.

Оцінка здатності особи приймати участь у справі

Суд безпідставно не з'ясовує, чи може особа приймати участь у справі. Це неправомірно обмежує її у можливості представити власну позицію.

Цивільний процесуальний кодекс України у статті 240 вказує, що особа може бути викликана у судове засідання, якщо це дозволяє стан її здоров'я. Пленум Верховного Суду України²⁰ хоча і рекомендує ставити експерту певні питання, однак не звертає увагу суддів на необхідності окремого з'ясування можливості особи прийняти участь у справі, незалежно від наявності психічного розладу. Суди при цьому безпідставно ототожнюють психічний розлад із неможливістю брати участь у судовому засіданні.

ЩОБ ДОПОМОГТИ КЛІЄНТУ захистити право бути присутнім на розгляді його справи, адвокату необхідно:

1. Під час призначення судово-психіатричної експертизи клопотати про визначення експертом, чи дозволяє психічний стан клієнта брати участь у розгляді справи.
2. Клопотати про забезпечення безпосередньої участі клієнта у судовому процесі, для того щоб суд міг самостійно переконатись у його психічному стані.

Необхідно пам'ятати, що відповідно до частини першої статті 293 ЦПК, ухвала про призначення експертизи не може бути оскаржена окремо від рішення суду. Якщо суд відмовив у задоволенні клопотання адвоката і не визначив можливості клієнта приймати участь у справі, це порушення має бути відображене в апеляційній та касаційній скаргах на відповідне рішення. Після вичерпання всіх національних засобів правового захисту адвокат зможе подати заяву до ЄСПЛ.

²⁰ п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» № 3 від 28.3.72 р.

ЩОБ ПЕРЕКОНАТИ СУД з'ясувати здатність клієнта приймати участь у судовому засіданні, адвокат може зазначити наступне:

По-перше, з посиланням на справу *«Штукатуров проти Росії»*²¹ слід вказати на загальний принцип, відповідно до якого усунення особи від участі у судовому засіданні — сувора міра, яка потребує вивчення усіх відповідних факторів: природи та складності питань, що розглядаються судом, їх важливість для особи, можливу загрозу від присутності в суді для себе чи інших людей тощо. У згаданій справі заявник дійсно мав проблеми психіатричного характеру. Однак, як випливає з матеріалів справи, не зважаючи на психічне захворювання, він був відносно самостійною людиною. За таких умов судді був цілком необхідний хоча б короткий візуальний контакт із заявником та, бажано, його допит. Рішення судді розглянути справу на підставі письмових доказів, без особистої присутності і заслуховування заявника було невиправданим і порушило принцип змагальності судового розгляду, закріпленого в статті 6 § 1 Конвенції.

По-друге, суду можна нагадати, що відповідно до частини третьої статті 143 ЦПК особи, які беруть участь у справі, мають право подати суду питання, на які потрібна відповідь експерта. Не зважаючи на те, що кількість і зміст питань, за якими має бути проведена експертиза, визначається судом, у разі відхилення питань суд має мотивувати таку ухвалу.

По-третє, згідно з пунктом другим частини першої статті 145 ЦПК призначення експертизи є обов'язковим за клопотанням хоча б однієї із сторін, якщо у справі необхідно встановити психічний стан особи. Це положення робить обов'язковим розгляд питання, поставленого адвокатом.

По-четверте, Пленум Верховного Суду України²² вказує, що при проведенні підготовки справи до судового розгляду від заявника повинні бути витребувані дані про психічну хворобу, недоумство громадянина або зловживання спиртними напоями чи наркотичними засобами. Даними про психічну хворобу можуть бути довідки про стан здоров'я, виписка з історії хвороби й інші документи, ви-

²¹ Shtukaturov v. Russia, no. 44009/05, §§ 68, 73, 27 March 2008

²² п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» № 3 від 28.3.72 р.

дані лікувально-профілактичними закладами. На підставі цих документів експерт зможе відповісти на поставлене адвокатом питання.

По-п'яте, згідно зі статтями 147, 212 ЦПК висновок експерта для суду не є обов'язковим. Суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Жоден доказ не має для суду наперед встановленого значення. Висновок експерта щодо психічного стану громадянина не тільки не вказує на неможливість брати участь у засіданні, але й не може бути єдиним доказом. Клієнт та адвокат можуть обґрунтовувати свою позицію й іншими фактичними даними, зокрема особистими свідченнями клієнта.

Право на допомогу адвоката

До набрання законної сили рішенням суду про визнання особи недієздатною у адвоката не буде проблем із визнанням його повноважень. Після цього тільки посилання на практику ЄСПЛ допоможе адвокату залишитись у справі.

Коли справа ще розглядається судом першої інстанції, клієнт є дієздатним. До набрання рішенням суду законної сили особа може укласти угоди, самостійно здійснювати свої права та об'язки. Цивільний процесуальний кодекс України надає такій особі можливість користуватися правовою допомогою та приймати участь у справі через представника. На цій стадії законодавство України не обмежує клієнта у виборі захисника його інтересів.

Так, згідно з частиною першою статті 27 ЦПК особи, які беруть участь у справі, мають право користуватися правовою допомогою. Також, відповідно до статті 38 ЦПК, заявники та інші заінтересовані особи в справах окремого провадження можуть брати участь у цивільній справі особисто або через представника.

ДЛЯ ТОГО ЩОБ ВСТУПИТИ У СПРАВУ та представляти інтереси клієнта в суді, адвокату необхідно підтвердити свої повноваження. Частина перша статті 26 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачає, що підставою для надання правової допомоги клієнту є договір. Згідно з частинами першою та четвертою статті 42 ЦПК адвокат може посвідчити свої повноваження як представника:

- довіреністю;
- ордером;
- дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги;
- договором.

До ордера обов'язково додається витяг із договору, у якому зазначаються повноваження адвоката як представника або обмеження його прав на вчинення окремих процесуальних дій. Витяг засвідчується підписом сторін договору.

Щодо моменту набрання законної сили рішенням суду, необхідно вказати наступне. Згідно з частиною третьою статті 235 ЦПК справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень щодо змагальності та меж судового розгляду. Відповідно до частини першої статті 223 ЦПК рішення суду набуває законної сили після закінчення строку для подання апеляційної скарги, якщо апеляційну скаргу не було подано. У разі подання апеляційної скарги рішення, якщо його не скасовано, набуває законної сили після розгляду справи апеляційним судом. Статтю 319 ЦПК встановлено, що рішення або ухвала апеляційного суду набувають законної сили з моменту їх проголошення.

Після набрання законної сили рішенням суду про визнання клієнта недієздатним адвокату буде важко продовжити представництво за раніше укладеним договором. ЦПК непропорційно обмежує недієздатних осіб у цьому питанні. Лише посиланням на практику ЄСПЛ, яка буде розглянута далі, адвокат зможе переконати суд визнати його повноваження.

II. ПОНОВЛЕННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ

Огляд питання

Частиною першою статті 42 ЦК передбачено, що за заявою опікуна або органу опіки та піклування суд поновлює цивільну дієздатність фізичної особи, яка була визнана недієздатною. Опіка припиняється, якщо буде встановлено, що внаслідок видужання або значного поліпшення психічного стану у громадянина поновилася здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Згідно з частиною четвертою статті 241 ЦПК відповідне рішення ухвалюється на підставі висновку судово-психіатричної експертизи.

Пленум Верховного Суду України²³ також наполягає на вирішальному значенні висновку експертизи. Пленум вказує, що в справах про поновлення дієздатності є обов'язковим проведення судово-психіатричної експертизи, яка призначається за ухвалою судді. Громадянина може бути поновлено в дієздатності лише при наявності висновку судово-психіатричної експертизи про значне поліпшення його стану здоров'я або видужання.

Однак відповідно до частини шостої статті 147 ЦПК висновок експерта для суду не є обов'язковим. Згідно зі статтею 212 ЦПК суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Жоден доказ не має для суду наперед встановленого значення. Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності. Це означає, що висновок експерта щодо психічного стану недієздатного не єдиний доказ. Клієнт та адвокат можуть обґрунтовувати свою позицію й іншими фактичними даними.

Відповідно до статті 265 ЦПК під час розгляду справ окремого провадження суд зобов'язаний роз'яснити особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, сприяти у здійсненні та охороні гарантованих Конституцією і законами України прав, свобод

²³ абз. 2 п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» № 3 від 28.3.72 р.

чи інтересів фізичних або юридичних осіб, вживати заходів щодо всебічного, повного і об'єктивного з'ясування обставин справи. Не зважаючи на це, встановлена ЦПК процедура поновлення цивільної дієздатності далека від досконалості. Вона допускає суттєві порушення прав людини:

- зацікавлена особа не може сама ініціювати поновлення своєї дієздатності;
- не можливо отримати альтернативний психіатричний огляд;
- людина позбавлена доступу до адвоката.

Прикладом цих порушень є справа громадської приймальні УГСПЛ, в якій пані Х., за заявою своїх доньок, була визнана недієздатною. Коли брат та сестри пані Х. почали звертатися зі скаргами до прокуратури, органу опіку та піклування, це змусило державу все ж звернути увагу на ситуацію пані Х. Тоді опікунська рада ухвалила:

- опікунам забезпечити проживання недієздатної Х. у своїй квартирі;
- опікунській раді забезпечити щотижневе обстеження умов проживання недієздатної;
- провести службове розслідування щодо належного реагування на звернення громадян представниками сектору з питань опікунства;
- підготувати заяву до суду щодо призначення судово-психіатричної експертизи для встановлення психічного стану недієздатної Х.

Через деякий час після засідання опікунської ради орган опіки та піклування дійсно звернувся до суду із заявою про проведення судово-психіатричної експертизи та поновлення дієздатності пані Х. Однак розгляд справи так і не відбувся. В якийсь час орган опіки та піклування відкликав свою заяву без пояснення причин.

З метою скасування рішень суду про визнання пані Х. недієздатною та призначення опікунів адвокат від УГСПЛ подав апеляційні скарги. В них адвокат зазначав про невиконання органом опіки та піклування своїх обов'язків щодо захисту інтересів недієздатної, вказав, що пані Х. була неправомірно усунута від участі у справі, не встановлено стійкого психічного розладу, що було необхідною умовою для визнання її недієздатною. Пані Х. також заявила клопотання про проведення повторної незалежної судово-психіатричної експертизи.

Хоча апеляційна скарга адвоката і була розглянута судом, однак знов без виклику пані Х. Суд не розглянув клопотання про призначення експертизи та не забезпечив можливості отримати альтернативний психіатричний огляд. Спираючись на висновок наявної судово-психіатричної експертизи, суд повністю проігнорував аргументи адвоката пані Х.

Якщо касаційний суд не почує аргументів пані Х., вочевидь доведеться звертатися до Європейського суду з прав людини.

Звернення до суду за поновленням дієздатності

Законодавство України передбачає, що лише опікун або орган опіки та піклування може звернутися до суду за поновленням цивільної дієздатності особи. У цьому розділі наведені аргументи, які допоможуть переконати суд розглянути це питання за ініціативи недієздатного клієнта.

Поновлення цивільної дієздатності фізичної особи здійснюється судом за місцем її проживання. Підставою є відновлення здатності усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Відповідно до частини четвертої статті 241 ЦПК заяву про поновлення цивільної дієздатності може подати лише опікун або орган опіки та піклування.

Таким чином, законодавство не дає недієздатній особі можливості самостійно або через адвоката звернутись до суду за поновленням її цивільної дієздатності. Не зважаючи на це, у адвоката є інструменти впливу.

ЩОБ ДОПОМОГТИ КЛІЄНТУ поновити цивільну дієздатність ми радимо адвокату:

1. Подати заяву до суду про поновлення цивільної дієздатності клієнта.
2. Одночасно забезпечити подання клієнтом аналогічної заяви. В обох заявах необхідно викласти обставини, що свідчать про видужання клієнта, значне поліпшення його психічного стану або взагалі про відсутність психічного розладу.
3. Подати клопотання про витребування копії медичної документації клієнта.
4. Подати клопотання про призначення судово-психіатричної експертизи. Перед експертом доцільно поставити наступні питання:
 - чи страждає клієнт на хронічний, стійкий психічний розлад і якщо так, то на який саме?
 - чи здатен клієнт усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними?
 - чи дозволяє психічний стан клієнта брати участь у розгляді справи?

На підтримку аргументів заяви, адвокату заздалегідь необхідно спробувати отримати від психіатричного закладу копію медичної

документації клієнта, а також звернутися до незалежної установи за альтернативним психіатричним оглядом клієнта. У разі відмови долучити копії відповідей до заяви.

Зважаючи на поширеність проблеми, можливо спрогнозувати, що у справі знов будуть допущені типові порушення, а саме:

- психіатричний заклад не надасть копію медичної документації або відмовиться проводити психіатричний огляд на запит адвоката чи самого клієнта;
- суд не допустить адвоката у справу;
- суд не задовольнить клопотання про призначення судово-психіатричної експертизи;
- суд відмовить у поновленні дієздатності без участі клієнта та без дослідження його психічного стану.

Всі порушення адвокату слід викласти в апеляційній та касаційній скаргах. Коли будуть вичерпані всі національні засоби правового захисту, адвокат зможе звернутися до Європейського суду з прав людини.

ЩОБ ПЕРЕКОНАТИ СУД розглянути заяву про поновлення цивільної дієздатності клієнта, адвокату слід використати наступні аргументи:

По-перше, відповідно до статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини як джерело права. Тому в обґрунтування своєї позиції адвокат може використовувати будь-яке рішення проти будь-якої держави.

По-друге, розглядаючи справу *«Голдер проти Сполученого Королівства»*²⁴, ЄСПЛ зазначив, що право доступу до правосуддя є одним з невід'ємних складових права, гарантованого статтею 6 § 1 Конвенції. Неможливо уявити, щоб вказана стаття містила детальний опис наданих сторонам процесуальних гарантій і не захищала би у першу чергу те, що дає можливість практично користуватись такими гарантіями — доступу до суду. Це право за-

²⁴ Golder v. The United Kingdom, no. 4451/70, § 35, 21 February 1975

стосовується як у цивільному, так і в кримінальному провадженні.

По-третє, у справі *«Станев проти Болгарії»*²⁵ ЄСПЛ вказав, що право звертатися до суду щодо поновлення недієздатності є одним із найважливіших прав для відповідних осіб, адже у разі ініціювання такої процедури вона буде вирішальною для всіх прав і свобод, на які впливає визнання недієздатності. Стаття 6 § 1 Конвенції повинна тлумачитися як така, що в принципі гарантує кожному, кого було оголошено обмежено дієздатним, прямий доступ до суду з метою розгляду питання про поновлення своєї дієздатності.

Аналізуючи ситуацію у Болгарії стосовно доступу до суду, ЄСПЛ вказує, що національне законодавство не встановлює різниці між тими особами, яких було визнано повністю недієздатними, та тими, кого, як і заявника, було визнано лише обмежено дієздатними. Тому висновки ЄСПЛ у цій справі розповсюджуються однаковою мірою як на обмежено дієздатних, так і на недієздатних осіб, підтверджуючи їх право безпосередньо звернутись до суду за поновленням власної дієздатності.

По-четверте, у «вітчизняній» справі *«Наталія Михайленко проти України»*²⁶ на підставі чітких та передбачуваних норм національного законодавства заявниця не мала можливості особисто звернутися до суду за поновленням своєї цивільної дієздатності. ЄСПЛ зазначає, що обмеження процесуальних прав особи, яку було визнано недієздатною, може бути виправданим для захисту власне цієї особи, захисту інтересів інших осіб та належного відправлення правосуддя. Однак загальна заборона в Україні безпосереднього доступу до суду для цієї категорії осіб не залишає простору для винятків. Українське законодавство не передбачає відповідних гарантій для періодичного перегляду судами питання поновлення цивільної дієздатності. Така заборона порушує право на доступ до суду, встановлене статтею 6 § 1 Конвенції.

По-п'яте, переглядаючи справу Наталії Михайленко після встановлення ЄСПЛ порушення прав заявниці, Верховний Суд України²⁷ зазначив, що стаття 241 ЦПК не повинна застосовуватися суто фор-

²⁵ Stanev v. Bulgaria, no. 36760/06, § 241, 17 January 2012

²⁶ Nataliya Mikhaylenko v. Ukraine, no. 49069/11, §§ 34-35, 39, 30 May 2013

²⁷ Постанова Верховного Суду України від 24 лютого 2014 року у справі №6-156цс13

мально, адже вона безумовно обмежує право на доступ до суду. Гарантоване Конвенцією право доступу до суду має бути ефективним у практичній реалізації. Суду слід ще на стадії вирішення питання про прийняття заяви перевіряти, чи не суперечитиме статті 6 Конвенції встановлене статтею 241 ЦПК обмеження. Необхідно враховувати доводи конкретної заяви та вживати всі передбачені цивільним процесуальним законом засоби для з'ясування об'єктивних обставин, які можуть свідчити про поновлення у особи здатності усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

Доступ до альтернативного психіатричного огляду

Без згоди опікуна недієздатна особа не може отримати незалежного висновку про свій психічний стан. Однак правильна інтерпретація Закону України «Про психіатричну допомогу» та практика ЄСПЛ дають аргументи на користь доступу недієздатної особи до медичної документації та альтернативного психіатричного огляду не зважаючи на позицію опікуна.

Норми Закону України «Про психіатричну допомогу» щодо можливості особи самостійно звернутись до лікаря-психіатра за альтернативним оглядом неоднозначні та допускають зловживання правами недієздатних осіб.

Так, відповідно до статті 11 вказаного Закону психіатричний огляд проводиться з метою з'ясування: наявності чи відсутності в особи психічного розладу, потреби в наданні їй психіатричної допомоги, а також для вирішення питання про вид такої допомоги та порядок її надання. Психіатричний огляд недієздатної особи проводиться на прохання або за згодою її опікуна²⁸.

У справі пані Х. вказано, що з моменту позбавлення її дієздатності у 2013 році, вона жодного разу не оглядалась лікарями психіатрами. Лише через два роки орган опіки та піклування, реагуючи на скаргу її брата, звернувся до суду за поновленням її цивільної дієздатності. За невідомих причин заява була відкликана.

Тоді адвокат в інтересах недієздатної звернувся до Українського науково-дослідного інституту соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України. Він просив провести експертне дослідження та з'ясувати наявність у клієнта хронічного стійкого психічного розладу, а також її можливість усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

Однак інститут відмовив у проведенні експертного обстеження та вказав, що для складання висновку необхідно надати завірені копії наявної психіатричної медичної документації пані Х. (медичних карт, епікризів, виписок, висновків судово-психіатричних експертиз), а також, за можливості, інші матеріали, які б відображали особливості її психічного стану та поведінки (характеристики, пояснення родичів тощо). При цьому, в силу положень ч. 2 ст. 11 Закону України «Про психіатричну допомогу», обстеження пані Х. буде можливим за наявності особистої письмової згоди її опікуна.

²⁸ ч. 2 ст. 11 Закону України «Про психіатричну допомогу»

ЩОБ ДОПОМОГТИ КЛІЄНТУ отримати висновок альтернативного психіатричного огляду, адвокату слід:

1. Подати адвокатський запит до психіатричного закладу про надання копії медичної документації клієнта.
2. Звернутись до незалежного закладу із заявою про проведення альтернативного психіатричного огляду.
3. Одночасно забезпечити подання аналогічних заяв від імені самого клієнта.

Велика вірогідність того, що адвокату та клієнту буде відмовлено у доступі до медичної документації та проведенні альтернативного огляду з посиланням на відсутність згоди опікуна. Такі дії можна окремо оскаржити в суді або вказати на порушення у заяві про поновлення дієздатності. Якщо це не буде успішним, після проходження всіх інстанцій, адвокат зможе подати заяву до ЄСПЛ.

ЩОБ ПЕРЕКОНАТИ ПСИХІАТРИЧНИЙ ЗАКЛАД надати копію медичної документації клієнта, а експертну установу — провести альтернативний психіатричний огляд, адвокату слід використати наступні аргументи.

По-перше, особи, яким надається психіатрична допомога, мають права і свободи громадян, передбачені Конституцією України та законами України. Обмеження їх прав і свобод допускається лише у випадках, передбачених Конституцією України, відповідно до законів України²⁹. Конституція містить лише два випадки обмеження прав недієздатних осіб:

1. Вони не мають права голосу на виборах та референдумах³⁰.
2. Повноваження народного депутата України припиняються у разі визнання його недієздатним³¹.

Текстуально, перелічені в статті 25 Закону України «Про психіатричну допомогу» права, розділені на три групи:

перша — права осіб, яким надається психіатрична допомога;

²⁹ ч. 1 ст. 25 Закону України «Про психіатричну допомогу»

³⁰ ч. 2 ст. 70 Конституції України

³¹ п. 3. ч. 2 ст. 81 Конституції України

друга — додаткові права осіб під час перебування у психіатричному закладі;

третя — окремі права осіб під час перебування у психіатричному закладі, які можуть бути обмежені за рішенням лікаря-психіатра (комісії лікарів-психіатрів) в інтересах захисту їх здоров'я чи безпеки, а також в інтересах здоров'я або безпеки інших.

До першої групи належать права, які за своїм змістом не допускають обмежень. Зокрема, це право на:

- поважливе і гуманне ставлення, що виключає приниження честі й гідності людини;
- отримання інформації про свої права, пов'язані з наданням психіатричної допомоги;
- утримання в психіатричному закладі лише протягом строку, необхідного для обстеження та лікування.

До цієї групи також належить і право на альтернативний, за власним бажанням, психіатричний огляд та залучення до участі в роботі комісії лікарів-психіатрів з питань надання психіатричної допомоги будь-якого фахівця, який бере участь у наданні психіатричної допомоги, за погодженням з ним. Таким чином це право не може бути обмежено, і особа є вільною у його здійсненні. Якщо реалізація цього права буде поставлена в залежність від згоди опікуна, це спотворить саму суть «альтернативного, за власним бажанням» огляду і зробить його не ефективним.

По-друге, ЄСПЛ вже розглядав питання отримання другого, незалежного психіатричного висновку у справі «Х. проти Фінляндії»³². Такий засіб є важливою гарантією проти свавільного прийняття рішень, коли йдеться про продовження утримання для примусового лікування. У цьому зв'язку ЄСПЛ також посилається на рекомендацію *Європейського комітету із запобігання катуванням та нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню* про те, що періодичний перегляд рішення про лікування пацієнта проти його волі в психіатричній лікарні повинен передбачати отримання психіатричного висновку, незалежного від лікарні, у якій утримується пацієнт. Ці висновки мають застосовуватись і до справ про визнання особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності.

³² X v. Finland, no. 34806/04, § 169, 3 July 2012

По-третє, у справі «*К.Х. проти Словаччини*»³³ розглядалось питання доступу до власної медичної документації жінок, які можливо були піддані примусовій стерилізації. Заявниці через своїх адвокатів намагались отримати копії медичних карток, як потенційного доказу в майбутньому судовому процесі, щоб запобігти їх знищенню або втраті. Однак керівництво медичного закладу не дозволило це зробити, посилаючись на власну інтерпретацію закону.

Заявниці скаржились, що отримання копій медичної документації було необхідним для оцінки обставин справи та перспектив цивільного позову за допомогою незалежних медичних експертів, обраних на власний розсуд. Навіть надання виписок з медичних карток — замість повних копій документів — не дало б можливості оцінити протиріччя у медичних записах.

ЄСПЛ зазначає, що гарантії статті 6 Конвенції мають розповсюджуватись на ті ситуації, коли особа в принципі має цивільний позов, але через законодавчі обмеження їй бракує доказів і вона не може ефективно шукати захисту в суді. Відмова у доступі до власної медичної документації непропорційно обмежує можливість ефективно представити справу в суді.

³³ K.H. and others v. Slovakia, no. 32881/04, §§ 61-62, 66-67, 28 April 2009

Отримання допомоги адвоката

Недієздатна особа не може укласти договори. Тому є ризик, що повноваження адвоката не будуть визнані судом або експертною установою. Однак Європейський суд вважає, що психічно хвора людина має право на допомогу адвоката, особливо коли питання стосується поновлення дієздатності. Цей розділ присвячений вступу адвоката у справу.

Відповідно до частини першої статті 26 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» підставою для надання правової допомоги клієнту є договір. Якщо клієнт дієздатний і тільки планується вирішення питання про позбавлення його дієздатності, проблем із повноваженнями адвоката не буде. Однак коли рішення суду набрало законної сили, адвокату буде важко вступити у справу або продовжити представництво на підставі раніше укладеного договору.

Так, відповідно до статті 41 Цивільного кодексу України у разі визнання фізичної особи недієздатною над нею встановлюється опіка. Вона не має права вчиняти будь-якого правочину. Від її імені та в її інтересах правочини вчиняє опікун. В Законі України «Про психіатричну допомогу» передбачено, що опікун представляє інтереси особи, яка страждає на психічні розлади, у тому числі здійснює захист її прав, свобод і законних інтересів при наданні психіатричної допомоги. Відповідно до частини другої статті 11 згаданого Закону психіатричний огляд недієздатної особи проводиться на прохання або за згодою опікуна.

На практиці це означає, що договір, укладений недієздатним клієнтом з адвокатом, не буде визнаний ані судом, ані органом опіки та піклування, ані будь-яким психіатричним закладом. Заяви, скарги та запити адвоката, подані в інтересах недієздатного клієнта, залишаться без розгляду.

ЩОБ ПЕРЕКОНАТИ СУД або керівництво психіатричного закладу визнати його повноваження, адвокат може використати наступну аргументацію.

По-перше, статтею 59 Конституції України встановлено, що кожен має право на правову допомогу. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура. Конституцією не встановлено жодних обмежень у здійсненні цього права. Із цього виходить, що недієздатним особам має бути забезпечено право на правову допомогу та вільний вибір захисника своїх прав.

По-друге, обмеження доступу недієздатної особи до допомоги адвоката буде суперечити Європейській конвенції, оскільки її завданням є захист практичних та ефективних прав, у тому числі права на доступ до суду. У справі *«Стіл і Морріс проти Сполученого Королівства»*³⁴ ЄСПЛ вказав, що необхідність правової допомоги для дотримання гарантій справедливого суду повинна визначатись з урахуванням конкретних фактів та обставин кожної справи. Вона буде залежати від важливості для заявника питання, що вирішується в суді, складності законів і процедури, можливості заявника самостійно ефективно представляти власні інтереси. Гарантії справедливого суду, з урахуванням практики щодо «психічнохворих», зобов'язують державу забезпечити особі можливість отримати допомогу адвоката під час розгляду питання щодо цивільної дієздатності.

Посилаючись на висновки у справі *«Мегієрі проти Німеччини»*³⁵, адвокату слід вказати, що психічнохворим має бути наданий доступ до суду і можливість бути вислуханим особисто або, за необхідності, через юридичного представника. Такі спеціальні процесуальні гарантії необхідні, щоб захистити інтереси осіб, які з огляду на їх психічну хворобу, не можуть повноцінно себе представляти.

По-третє, в Україні діє Закон «Про психіатричну допомогу», який визначає правові та організаційні засади забезпечення громадян психіатричною допомогою виходячи із пріоритету прав і свобод людини і громадянина. Відповідно до статті 25 цього Закону особи,

³⁴ Steel and Morris v. the United Kingdom, no. 68416/01, § 61, 15 February 2005

³⁵ Megyeri v. Germany, no. 13770/88, § 22, 12 May 1992

яким надається психіатрична допомога, мають право на:

- безоплатну юридичну допомогу з питань, пов'язаних з наданням психіатричної допомоги;
- спілкування з адвокатом без присутності сторонніх осіб згідно з правилами внутрішнього розпорядку психіатричного закладу.

Ці права, закріплені в спеціальному законі, є виключенням із загальних правил Цивільного та Цивільного процесуального кодексу. Вони покликані забезпечити дотримання гарантій законності надання психіатричної допомоги. Завдяки цим правам пацієнти мають можливість захищати себе від порушень їх прав. Конкуренція норм повинна вирішуватись на користь спеціального законодавства.

Якщо звернення адвоката все ж залишено без розгляду, необхідно подати апеляційну та касаційну скарги на відповідну ухвалу суду. А дії органу опіки та піклування психіатричного закладу слід оскаржити в суді. Це необхідно, щоб вичерпати ефективні засоби правового захисту та мати можливість звернутися до Європейського суду.

Якщо адвокату не вдалось вступити у справу, необхідно спробувати інший шлях, а саме: виконувати необхідні дії «руками клієнта». Тоді всі заяви та клопотання, складені адвокатом, подаються самим клієнтом або надсилаються поштою від його імені.

